

Ministerie van Binnenlandse Zaken en
Koninkrijksrelaties

REVIEW 'CHECKLIST TOEGANKELIJKHEIDSCRITERIA STEMBUREAUS 2018'

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties

30 APRIL 2020
Definitief

Contactpersoon

V.L. VAN OUDHEUSDEN BPM

Arcadis Nederland B.V.
Postbus 220
3800 AE Amersfoort
Nederland

INHOUDSOPGAVE

1	INTRODUCTIE EN AANPAK	7
1.1	Aanleiding en doel	7
1.2	Onderzoeksvragen	7
1.3	Aanpak	8
1.4	Leeswijzer	9
2	INTERVIEWS ERVARINGEN CHECKLIST	10
2.1	Inleiding	10
2.2	Verklaring verschil onderzoeken	10
2.3	Knelpunten checklist	11
2.4	Conclusie knelpunten	13
3	WORKSHOP VERBETERMAATREGELEN	15
3.1	Inleiding	15
3.2	Voorstel maatregelen	15
3.3	Conclusie verbetermaatregelen	19
4	UITWERKING VERBETERMAATREGELEN	21
4.1	Inleiding	21
4.2	Aanbeveling uitwerking verbetermaatregelen	21
4.3	Aanbevelingen voor implementatie	29
5	BRONNENLIJST	31
6	BIJLAGEN	32
	Bijlage 1: Criteria waarover onduidelijkheid bestaat	32
	Bijlage 2: Criteria strenger dan Bouwbesluit en NEN-normen	32
	COLOFON	33

SAMENVATTING

Aanleiding, doel en onderzoeksvragen

Sinds 1 januari 2019 moeten alle stemlokalen toegankelijk zijn. Om te bepalen of een stemlokaal toegankelijk is heeft PBTconsult in samenspraak met leder(in), en op verzoek van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, in 2012 een checklist gemaakt met criteria waaraan een stemlokaal moet voldoen. Naar aanleiding van de wijziging van de kieswet met betrekking tot het aantal toegankelijke stembureaus (van 25% naar 100%), heeft PBTconsult de checklist in 2018 aangepast.

In 2019 is op verschillende manieren onderzocht in welke mate stemlokalen toegankelijk waren. PBTconsult voerde, aan de hand van de checklist, een steekproef uit. Daarnaast werden gemeenten gevraagd hun toegankelijkheidscijfers aan te leveren. Tussen de resultaten van deze onderzoeken zat een groot verschil. Uit de cijfers van de gemeenten zelf bleek dat gemiddeld 88% (Provinciale Staten- en Waterschapsverkiezingen) en 91% (Europese Parlementsverkiezing) van de stemlokalen volledig toegankelijk was. Het steekproefonderzoek van PBTconsult op de dag van de stemming laat een ander beeld zien: 16% (Provinciale Staten- en Waterschapsverkiezingen) en 9% (Europese Parlementsverkiezingen) van de onderzochte stemlokalen voldeden aan alle criteria. 66% van de stemlokalen was volgens PBTconsult voldoende toegankelijk. Naar aanleiding van deze resultaten heeft het Ministerie van BZK besloten een review uit te willen laten voeren naar de checklist met als doel **te komen met aanbevelingen die de praktische toepasbaarheid en toegankelijkheid van de checklist verhogen**.

Bij dit doel waren de volgende onderzoeksvragen gedefinieerd:

1. Hoe kan het verschil tussen de eigen inschatting van de toegankelijkheid van de stemlokalen en de praktijkmeting van PBTconsult worden verklaard?
2. Wat zijn de belangrijkste knelpunten bij het toepassen van de checklist?
3. Het uitgangspunt van de checklist is dat een stemlokaal toegankelijk is als het aan alle criteria voldoet. Is het mogelijk om een nadere prioritering in de criteria aan te brengen en zo ja welke?
4. Voor welke criteria zijn gelijkwaardige alternatieve maatregelen mogelijk die geen afbreuk doen aan de toegankelijkheid?
5. In hoeverre is er bij de betrokken (belangen)organisaties draagvlak voor deze alternatieve maatregelen?
6. Welke maatregelen kunnen worden meegenomen voor een betere implementatie van de criteria van de checklist.

Voor het beantwoorden van bovenstaande vragen zijn de volgende partijen betrokken:

- leder(in)
- VNG
- NVVB
- Ongehinderd
- PBTconsult
- Gemeente Delft
- Gemeente Velsen
- Gemeente Geertruidenberg
- Gemeente Stichtse Vecht

Tijdens interviews zijn de knelpunten geïnventariseerd en tijdens twee gezamenlijk workshops zijn mogelijke verbetermaatregelen gedefinieerd.

Resultaten

Het verschil tussen de onderzoeken kan op twee verschillende manieren worden verklaard:

1. Er is verschil tussen de manier waarop de mate van toegankelijkheid is bepaald. PBTconsult baseerde zich in de steekproef op de mate waarin de stemlokalen voldeden aan de criteria uit de checklist. Betrokken gemeenten gaven over het algemeen aan dat zij een inschatting maakten op basis van gezond verstand en berichten die zij ontvingen van burgers. De checklist wordt daarbij niet of nauwelijks toegepast. Betrokken gemeenten weten van het bestaan van de checklist, maar hebben er niet één op één invulling aan gegeven.
2. Aangegeven wordt dat bij een aantal gemeenten een verschil is tussen de organisatie en uitvoering. Wanneer gemeenten hun resultaten baseren op wat zij vooraf georganiseerd hebben, maar wanneer dit niet uitgevoerd wordt, ontstaat een verschil tussen de ingeschatte en daadwerkelijke situatie. Zo bleek er in een aantal leesloepen geen batterijen te zitten. Deze conclusie werd eerder ook getrokken door de Rekenkamer van Amsterdam.

In interviews hebben de betrokken partijen aangegeven de volgende knelpunten te ervaren bij het toepassen van de checklist:

1. De lengte van de checklist en het aantal criteria.
2. De informatie in de checklist is niet van toepassing op alle functiegroepen die gebruik (kunnen) maken van de lijst.
3. Het format spreekt niet aan en veroorzaakt dat informatie over het hoofd wordt gezien.
4. Het technische niveau (en het ontbreken van technische kennis bij gebruikers).
5. Door lage beschikbaarheid van (toegankelijke) panden en onduidelijkheid over de manier van scoren voelt de 100%-norm onhaalbaar, dat werkt demotiverend bij het toepassen van de checklist.
6. Onduidelijkheid over de inhoud van een aantal criteria.
7. Het feit dat een aantal criteria strenger zijn dan opgenomen in bestaande normen en wetgeving, dat levert onbegrip en demotivatie op.

Op basis van deze knelpunten hebben de betrokken partijen tijdens een workshop de volgende maatregelen voorgesteld:

1. Maak een checklist per functiegroep (gemeentemedewerker, uitvoerder, locatiebeheerder, stembureaulid) zodat de inhoud meer personen aanspreekt.
2. Voeg context en toelichting toe aan de checklist (in ieder geval over het begrip toegankelijkheid, de verhouding tussen toegankelijkheid en bereikbaarheid, de 'pas toe of leg uit'-bepaling, technische uitvoerbaarheid en de gedachtegang met betrekking tot gelijkwaardige maatregelen).¹
3. Creëer een aansprekend en toegankelijk format (door middel van tekstvakken en illustraties) met als doel dat informatie beter over wordt gebracht en met als subdoel het verkorten van de checklist.
4. Voer een aantal inhoudelijke aanpassing door zodat onduidelijkheden weggenomen worden.
5. Faciliteer kennisdeling tussen partijen zodat het kennisniveau verhoogt.
6. Faciliteer gedetailleerde informatiedeling richting burgers over de mate van toegankelijkheid.
7. Hanteer een marge voor technische criteria, zodat criteria en de norm haalbaarder wordt.

Op basis van voor- en tegenargumenten is uiteindelijk besloten dat het niet wenselijk is om maatregel 7 uit te voeren. Partijen zijn het eens dat het toepassen van marges de toepasbaarheid van de checklist mogelijk verhoogt, maar dat het de toegankelijkheid van de stemlokalen niet ten goede zal komen, omdat het naar verwachting tot een zesjescultuur zal leiden. De andere maatregelen zullen naar verwachting wel leiden tot een beter toepasbaar en toegankelijke checklist.

---

¹ Het toevoegen van context en toelichting hoeft niet per se te betekenen dat de checklist ook langer of omslachtig wordt. Wanneer slim wordt omgegaan met het format (o.a. door gebruik van tekstvakken, illustraties en opsommingen), kan efficiënter worden omgegaan met paginaruimte. Bijkomend voordeel is dat informatie ook beter wordt overgebracht (zie maatregel 3).

Aanbeveling uitwerking maatregelen

Maatregel	Aanbeveling uitwerking
1 - een checklist per functiegroep	<ul style="list-style-type: none"> • Medewerkers gemeenten: Zet met name in op het toevoegen van uitleg zodat bewustwording wordt vergroot. • Aannemer uitvoerder: beperk tot praktische informatie voor het aanbrengen van de maatregelen. Beperk de lengte: de checklist moet toegankelijk zijn om ter plaatse gebruikt te worden. • Locatiebeheerders: ook hier moet worden ingezet op bewustwording door middel van uitleg. Waarom is toegankelijkheid van het verkiezingsproces belangrijk? Maar zet vooral ook in op maatregelen die de algehele toegankelijkheid verbeteren om beheerders te motiveren om te investeren in toegankelijkheid. • Stembureauleden: focust zich voornamelijk op de laatste toegankelijkheidscheck met praktische tips en noodoplossingen. Beperk de lengte: de checklist moet toegankelijk zijn om ter plaatse gebruikt te worden.
2 – toevoegen context en toelichting	<p>Voeg uitleg toe over: de norm en waarom die zo is opgesteld, de technische uitvoerbaarheid, de 'pas toe of leg uit'- bepaling, de meetmethode, gedachtegang gelijkwaardige maatregelen en onderbouwing van eisen die strenger zijn dan wet- en regelgeving. Dat voorkomt onbegrip en verwarring zo veel als mogelijk en creëert bewustwording.</p>
3 – een aansprekend format	<p>Vermijd jargon en technische details, verwerk informatie zoveel als mogelijk in afbeeldingen, gebruik kleuren en tekstvakken om informatie die belangrijk is op te laten vallen. Bied de checklist ook op meerdere manieren aan (website, app) en maak waar mogelijk interactief, bijvoorbeeld door filmpjes.</p>
4 – inhoudelijke aanpassingen	<ul style="list-style-type: none"> • Toegankelijkheid voor scootmobiel in het stemlokaal als aanbeveling opnemen, maar niet als harde eis. • Hanteer de woningwet om het start- en eindpunt van de toegangsrouten te bepalen. • Sluit, waar mogelijk, aan op normen en regelgeving. Voor afmetingen van vrij oppervlak, overbruggen van hoogteverschillen >100 cm, trappen en liften. • Voeg criteria voor blinden en slechtzienden toe: sluit aan bij de ITstandaard. Focus op laaghangend fruit (zoals raamstickers).
5 - kennisdeling	<ul style="list-style-type: none"> • Buddysysteem (doorlopend): gemeentemedewerkers worden aan elkaar gekoppeld met als doel op een laagdrempelige manier van elkaar te kunnen leren. • Digitaal samenwerkingsplatform (doorlopend): waarop vragen gesteld kunnen worden, tips en tricks gedeeld kunnen worden. Waarbij alle gemeenten digitaal bij elkaar kunnen komen. • Nieuwsbrief (elk kwartaal): delen van voorbeelden en best practices op basis van wat er speelt binnen de gemeenten. En natuurlijk voor het delen van nieuwtjes. • Themabijeenkomst (eens per jaar): waar alle betrokken partijen aanwezig zijn. • Aanspreekpunt gelijkwaardige maatregelen: om te kunnen sparren en verifiëren of bedachte maatregelen gelijkwaardig zijn.
6 – informatiedeling burgers	<p>Op faciliteitsniveau communiceren welke faciliteiten beschikbaar zijn op welke locatie.</p>

Voor implementatie van maatregelen wordt aanbevolen afstemming te zoeken met de werkgroep 'Actieplan Toegankelijk Stemmen'. Een aantal acties sluit aan bij de in deze review benoemde verbetermaatregelen.

1 INTRODUCTIE EN AANPAK

1.1 Aanleiding en doel

Het kabinet streeft naar een inclusieve samenleving waarin iedereen mee kan doen. De toegankelijkheid van het verkiezingsproces is hierin van groot belang. 'Het recht om te stemmen is het fundament van onze democratie, daarom zou niemand een obstakel moeten ervaren om te gaan stemmen'.

'Alle stemlokalen moeten toegankelijk zijn.' Dat schrijven minister Ollongren (ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) en minister De Jonge (Volksgezondheid, Welzijn en Sport) in de kamerbrief van 20 maart 2018 waarin zij aan de Tweede Kamer voorstellen het percentage toegankelijke stemlokalen te verhogen. Personen met een handicap moeten hun democratische recht op gelijke voet met anderen kunnen uitoefenen en iedere kiezer die dat wil moet zoveel mogelijk in staat zijn om zelfstandig zijn of haar stem uit te brengen. Om de toegankelijkheid van stemlokalen te bepalen heeft PBTconsult in samenspraak met Ieder(in), en op verzoek van het Ministerie van BZK, in 2012 de checklist 'Toegankelijkheidscriteria stembureaus' opgesteld. Naar aanleiding van het VN-verdrag handicap is in 2018 de kieswet gewijzigd. Volgens deze wetswijziging moet, vanaf 1 januari 2019, 100% van de stemlokalen toegankelijk zijn voor mensen met een lichamelijke beperking. Voorheen was dit 25%. Naar aanleiding van deze wijziging heeft PBTconsult de checklist² in 2018 aangepast.

Tijdens de verkiezingen in 2019 is op twee manieren onderzocht in hoeverre stemlokalen voldeden aan de 100%-eis. In het ene onderzoek heeft PBTconsult op basis van audits aan de hand van de checklist de toegankelijkheid gemeten en in het andere onderzoek (uitgevoerd door Kantar) hebben gemeenten het aantal toegankelijke stemlokalen doorgegeven. De toegankelijkheidsscores van deze onderzoeken liggen ver uit elkaar. Uit de cijfers van de gemeenten zelf blijkt dat in 2019 gemiddelde 88% (Provinciale Staten- en Waterschapsverkiezingen) en 91% (Europese Parlementsverkiezing) van de stemlokalen volledig toegankelijk was³. 66% van de stemlokalen was volgens PBTconsult voldoende toegankelijk. Het steekproefonderzoek van PBTconsult op de dag van de stemming laat een ander beeld zien: 16% (Provinciale Staten- en Waterschapsverkiezingen) en 9% (Europese Parlementsverkiezingen) van de onderzochte stemlokalen voldeden aan alle criteria. 66% van de stemlokalen was volgens PBTconsult voldoende toegankelijk.

De verschillen tussen deze twee onderzoeken was voor het ministerie van BZK aanleiding om een review uit te laten voeren naar de checklist met als doel:

Te komen met aanbevelingen die de praktische toepasbaarheid en toegankelijkheid van de checklist 'toegankelijkheidscriteria stemlokalen' verhogen.

De resultaten van deze review zijn opgenomen in voorliggende rapportage.

1.2 Onderzoeksvragen

Om het hierboven genoemde doel te bereiken zijn de volgende onderzoeksvragen door het ministerie van BZK gedefinieerd:

1. Hoe kan het verschil tussen de eigen inschatting van de toegankelijkheid van de stemlokalen en de praktijkmeting van PBTconsult worden verklaard?
2. Wat zijn de belangrijkste knelpunten bij het toepassen van de checklist?
3. Het uitgangspunt van de checklist is dat een stemlokaal toegankelijk is als het aan alle criteria voldoet. Is het mogelijk om een nadere prioritering in de criteria aan te brengen en zo ja welke?
4. Voor welke criteria zijn gelijkwaardige alternatieve maatregelen mogelijk die geen afbreuk doen aan de toegankelijkheid?
5. In hoeverre is er bij de betrokken (belangen)organisaties draagvlak voor deze alternatieve maatregelen?

² Wanneer in deze rapportage wordt verwezen naar 'de checklist' refereren wij aan het document 'Toegankelijkheidscriteria stembureaus 2018 (versie oktober 2018) zoals opgesteld door PBTconsult.

³ Deze cijfers zijn verzameld door onderzoeksbureau Kantar.

6. Welke maatregelen kunnen worden meegenomen voor een betere implementatie van de criteria van de checklist?

1.3 Aanpak

Om bovenstaande onderzoeksvragen te beantwoorden, is een aanpak in drie stappen gehanteerd. In onderstaande figuur (Figuur 1) zijn de stappen en bijbehorende onderzoeksmethode weergegeven.

Figuur 1: Onderzoeksaanpak

Het uitgangspunt van deze review is dat mogelijke uitkomsten en/of maatregelen ten goede komen aan de toegankelijkheid van de stemlokalen. Dit rapport is daarom in overeenstemming met de volgende partijen tot stand gekomen:

- Ieder(in)⁴
- VNG⁵
- NVVB^{6 7}
- Ongehinderd⁸
- PBTconsult⁹
- Gemeenten Delft
- Gemeente Velsen
- Gemeente Geertruidenberg
- Gemeente Stichtse Vecht¹⁰

⁴ Ieder(in) is de koepelorganisatie van mensen met een lichamelijke handicap, verstandelijke beperking of chronische ziekte. Zij bekijken vraagstukken vanuit de ogen van deze doelgroepen. Voor meer informatie zie: <https://iederin.nl/>

⁵ De Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) is de organisatie die alle gemeenten in Nederland verbindt. De vereniging heeft als doel om de lokale overheid te versterken. Voor meer informatie zie: <https://vng.nl/>

⁶ De Nederlandse Vereniging Voor Burgerzaken (NVVB) behartigt de belangen van haar (gemeentelijk) leden op het gebied van persoonsinformatiemanagement, identiteitsmanagement, verkiezingen en dienstverlening & innovatie. Voor meer informatie zie: <https://nvvb.nl/nl/>

⁷ Op het gebied van verkiezingen zijn de NVVB en de VNG in 2019 (opnieuw) een samenwerkingsconvenant aangegaan.

⁸ Adviesbureau Ongehinderd zet zich in voor een toegankelijker Nederland en schouwt, in opdracht van verschillende gemeenten, de stemlokalen op toegankelijkheid. Voor meer informatie zie: <https://www.ongehinderd.nl/>

⁹ PBTconsult is inhoudelijk expert op het gebied van toegankelijkheid en opsteller van de checklist. Voor meer informatie zie: <https://www.pbtconsult.nl/>

¹⁰ Gemeente Stichtse Vecht is alleen betrokken geweest bij de workshops.

De gemeenten zijn geselecteerd op basis van de volgende criteria:

- De gemeenten zijn meegenomen in de steekproef van PBTconsult én hebben meegewerkt aan het onderzoek van Kantar.
- De selectie heeft volgens de resultaten van het steekproefonderzoek van PBTconsult een variatie in scores wat betreft de toegankelijkheid. Ook is er variatie in de overeenkomst/het verschil tussen de resultaten PBTconsult en de eigen inschatting van gemeenten (volgens het onderzoek van Kantar). Zo is er een gemeente geselecteerd waarvan de stemlokalen in het onderzoek van PBTconsult als niet-toegankelijk werden benoemd, maar waarvan de gemeente zelf aangeeft dat deze wel toegankelijk waren (en andersom). Ook is er een gemeente geselecteerd waarvan de inschatting overeenkwam met de resultaten van PBTconsult.
- De gemeenten zijn verschillend van grootte (op basis van het aantal inwoners).
- De gemeenten liggen geografisch verspreid in verschillende provincies.

1.3.1 Methodologische beperkingen

Benadrukt moet worden dat dit een kwalitatief onderzoek betreft. Deze manier van onderzoeken zorgt voor diepte in de onderzoeksresultaten. Tijdens interviews en in de workshops is zoveel mogelijk doorgevraagd om tot de kern van de knelpunten en oplossingen te komen. Het nadeel van de toegepaste kwalitatieve onderzoeksofzet is dat een beperkt aantal partijen bij dit onderzoek is betrokken. Het risico hiervan is dat resultaten mogelijk niet volledig representatief zijn. Deze beperking is met name van toepassing op het aantal betrokken gemeenten, ondanks het feit dat in de selectie van de gemeenten rekening is gehouden met representativiteit.

1.4 Leeswijzer

Dit document is opgebouwd op basis van de aanpak zoals beschreven in paragraaf 1.3.

In Hoofdstuk 2 verklaren wij het verschil tussen de onderzoeken van PBTconsult en Kantar naar de toegankelijkheid van stemlokalen in 2019. Dit verschil vormt de basis voor de, in de interviews, gedefinieerde knelpunten. Hoofdstuk 3 is een uitwerking van de workshops waarin, gezamenlijk met de betrokken partijen, verschillende verbetermaatregelen zijn gedefinieerd. In Hoofdstuk 4 zijn de geselecteerde maatregelen uitgewerkt.

2 INTERVIEWS ERVARINGEN CHECKLIST

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt antwoord gegeven op onderzoeksvraag 1 'Hoe kan het verschil tussen de eigen inschatting van de toegankelijkheid van de stemlokalen en de praktijkmeting van PBTconsult worden verklaard?' (§2.2) en onderzoeksvraag 2 'Wat zijn de belangrijkste knelpunten bij het toepassen van de checklist?' (§2.3).

Het verschil tussen de onderzoeken is onderzocht door de onderzoeksmethodes met elkaar te vergelijken en door betrokken partijen te bevragen. Aan gemeenten is voornamelijk gevraagd hoe zij tot de toegankelijkheidsscore, zoals bekend bij Kantar, gekomen zijn. Aan de belangenpartijen is gevraagd of zij op basis van hun ervaring verklaringen hebben voor het verschil tussen de onderzoeken.

De knelpunten bij het toepassen van de checklist zijn geïventariseerd door middel van interviews met zowel de betrokken gemeenten als de belangenpartijen. Met de gemeenten, PBTconsult en Ongehinderd zijn diepgaande interviews gehouden. Als gebruikers van de checklist zijn deze partijen bevraged over hun ervaringen met de checklist. De gesprekken met de adviesbureaus zijn afgenomen door inhoudelijk expert op het gebied van toegankelijkheid en een ervaringsdeskundige op het gebied van evaluaties. De gesprekken met de gemeenten zijn afgenomen door dezelfde evaluator samen met een gedragspsycholoog. De overige partijen (Ieder(in), de NVVB en de VNG) zijn, als niet directe gebruikers van de checklist, in een telefonisch gesprek bevraged naar de geluiden die zij vanuit 'het veld' hebben vernomen over het toepassen van de checklist. De gesprekken zijn ervaren als open gesprekken waarin alle partijen lieten merken toegankelijkheid van het stemproces van groot belang te vinden. Daarnaast lieten partijen zien zelfkritisch de situatie te kunnen bekijken.

2.2 Verklaring verschil onderzoeken

In 2019 zijn tijdens beide verkiezingen twee onderzoeken uitgevoerd naar de toegankelijkheid van de stemlokalen. Het ene onderzoek is uitgevoerd door PBTconsult en het andere door Kantar. Zoals aangegeven in paragraaf 1.1 verschilden de toegankelijkheidsscores tussen deze twee onderzoeken aanzienlijk. De volgende twee redenen zijn gedefinieerd als verklaring voor het verschil tussen de onderzoeken:

1. Verschil in het bepalen van de mate van toegankelijkheid

Het grootste verschil tussen de onderzoeken kan worden verklaard door de manier waarop de partijen hebben bepaald of de stemlokalen toegankelijk zijn of niet. Waar PBTconsult zich in haar steekproef baseert op de checklist en de mate waarin stemlokalen voldoen aan de criteria, hebben gemeenten een inschatting gemaakt van de toegankelijkheid. Betrokken gemeenten geven aan dat deze inschatting met name is gemaakt op basis van gezond verstand en de signalen die zij ontvangen van burgers ten aanzien van toegankelijkheid. Er is voor het maken van deze inschatting geen gebruik gemaakt van de checklist (zie §2.3 voor de redenen). Gemeenten geven aan in bepaalde situaties onderbouwd af te wijken van de bepaalde criteria. Een voorbeeld: in de buurt van een stemlokaal is geen gehandicaptenparkeerplaats aanwezig. Wel zijn er, op basis van ervaring, altijd voldoende parkeerplaatsen beschikbaar. Op basis hiervan beslist de gemeente dat de locatie toegankelijk is, terwijl de experts van PBTconsult het stemlokaal als niet-toegankelijk verklaren.

2. Verschil tussen organisatie en uitvoering

Een andere mogelijke verklaring voor het verschil tussen de resultaten van de onderzoeken is dat gemeenten hun inschatting baseren op dat wat zij in de voorbereiding hebben georganiseerd op het gebied van toegankelijkheid. Als voorzieningen uiteindelijk niet- of niet juist worden uitgevoerd, levert dat een verschil op tussen de vooraf ingeschatte toegankelijkheid en de daadwerkelijke situatie. Zeker als de uitvoering niet gecontroleerd wordt. Een verschil tussen organisatie en uitvoering is meerdere malen gebleken met betrekking tot de leesloop. De leeslopen waren aanwezig, maar niet voorzien van batterijen waardoor hier niet optimaal gebruik van kon worden gemaakt. Deze verklaring is ook een resultaat uit een onderzoek van de Rekenkamer Amsterdam¹¹.

¹¹ Rekenkamer Amsterdam, 27 juni 2019. Toegankelijkheid stemlocaties. Onderzoeksrapport.

2.3 Knelpunten checklist

Zoals eerder benoemd hebben betrokken gemeenten aangegeven zelf weinig tot geen gebruik te hebben gemaakt van de 'checklist toegankelijkheidscriteria stembureaus' tijdens en in de voorbereiding van de verkiezingen. Gemeenten baseren zich over het algemeen op de eigen ervaring en werken veel samen met belangenverenigingen als het gaat om toegankelijkheid van de stembureaus. Daarnaast zijn er gemeenten die de hulp van Adviesbureau Ongehinderd hebben ingeschakeld bij het toepassen van de checklist. Redenen die worden genoemd voor het niet gebruiken van de checklist zijn:

1. Lengte van de checklist en het aantal criteria.
2. Informatie in de checklist is niet van toepassing op alle functiegroepen die gebruik (kunnen) maken van de lijst.
3. Het format spreekt niet aan en veroorzaakt dat informatie over het hoofd wordt gezien.
4. Het technische niveau (en het ontbreken van technische kennis bij gebruikers).
5. Door lage beschikbaarheid van (toegankelijke) panden en onduidelijkheid over de manier van scoren voelt de 100%-norm onhaalbaar, wat demotiverend werkt bij het toepassen van de checklist.
6. Onduidelijkheid over de inhoud van een aantal criteria.
7. Het feit dat een aantal criteria strenger zijn dan opgenomen in bestaande normen en wetgeving, wat onbegrip en demotivatie oplevert.

Ondanks de hierboven genoemde knelpunten worden door betrokken partijen ook een aantal positieve kanten van de checklist aangekaart. Over het algemeen wordt aangegeven dat de onderdelen van de checklist compleet zijn. De checklist zet zowel in op communicatie als het gebouw en de benodigde voorwerpen. Daarnaast wordt de checklist, ondanks de technische details, gezien als een handige tool voor personen die niet eerder bij de organisatie van verkiezingen betrokken zijn geweest. De checklist biedt voor hen een overzicht van de onderdelen die de toegankelijkheid van stemlokalen ten goede komen.

In de volgende sub-paragrafen worden deze knelpunten verder uitgewerkt.

2.3.1 Knelpunt 1 – Lengte en aantal criteria

Allereerst wordt door betrokken gemeenten aangegeven dat de checklist erg lang is. De lengte van de checklist nodigt niet uit tot het toepassen ervan. De lengte van de checklist is een bekend knelpunt bij het ministerie van BZK. Eerder werd om deze reden de pre-checklist gemaakt, met als doel de toegankelijkheid van locaties aan de hand van deze checklist snel in kaart te kunnen brengen. Echter heeft de beschikbaarheid van deze pre-checklist met name voor verwarring gezorgd, omdat er geen uitleg bij de criteria is opgenomen. Onduidelijk is waar criteria aan moeten voldoen.

Daarbij vragen de inhoud en het aantal criteria een behoorlijke tijdsinvestering van gemeenten om deze te begrijpen en in de praktijk toe te passen. Tijd die men eigenlijk niet heeft; de aangepaste checklist (die naar aanleiding van de wijziging in de kieswet werd aangepast) werd in oktober 2018 geïntroduceerd waar gemeenten in september de voorbereidingen al starten. Gemeenten geven aan dat ze met de voorbereiding van de verkiezingen daarom met name vertrouwen op de ervaring met voorgaande verkiezingen.

2.3.2 Knelpunt 2 – Informatie niet van toepassing op alle functiegroepen

Niet alle informatie in de checklist is van toepassing op de verschillende functies betrokken bij de voorbereiding en uitvoering van de stemlokalen. Denk, naast de gemeentemedewerkers, aan de locatiebeheerder die zijn locatie beschikbaar stelt, de aannemer die de stemlokalen fysiek inricht en de stembureauleden op de dag zelf. Een lid van het stembureau bijvoorbeeld, heeft niks aan informatie over de breedte van toegangsroutes. Op de dag zelf kan hier weinig meer aan worden gedaan. Hetzelfde geldt voor uitvoerders en locatiebeheerders. Uitvoerders moeten bijvoorbeeld gewezen worden op het bevestigen van de hellingbaan, maar van hen hoeft niet te worden verwacht dat hij of zij de hellingshoek van de aangeleverde hellingbaan controleert (aangegeven wordt dat men hier niet altijd

de kennis voor heeft). Locatiebeheerders hebben weinig aan criteria omtrent tijdelijke voorzieningen voor de specifieke inrichting van een stemlokaal.

Om deze reden informeren gemeenten deze functiegroepen op hun eigen manier door de checklist te vertalen in bijvoorbeeld een presentatie. Hierdoor bestaat het risico dat waardevolle informatie verloren gaat en/of functiegroepen mogelijk onjuist worden geïnformeerd.

2.3.3 Knelpunt 3 – Format

Het huidige format van de checklist is met name tekstueel met beperkte visuele informatie. Doordat de checklist voornamelijk uit tekst bestaat spreekt het niet aan en wordt informatie, met name door visueel ingestelde personen en personen met minder kennis en ervaring op dit gebied, over het hoofd gezien. Zo beschikt de lijst over verschillende gelijkwaardige alternatieven die bij het merendeel van de partijen niet bekend zijn doordat deze niet duidelijk genoeg in de checklist naar voren komen. Hetzelfde geldt voor de 'pas toe of leg uit'-bepaling¹². Inhoudelijk bereikt de checklist zijn doel niet volledig.

2.3.4 Knelpunt 4 – Technisch niveau checklist

Door het technische detailniveau van de checklist, is het volgens de gemeenten lastig om uitvoering te geven aan de checklist. In het algemeen hebben gemeentemedewerkers, verantwoordelijk voor de voorbereiding van verkiezingen, geen technische achtergrond. Medewerkers weten bijvoorbeeld niet hoe zij een hellingshoek moeten berekenen. Dit blijkt ook uit de audits van PBTconsult. In veel gevallen zijn hellingen te steil (of zijn bij hoogteverschillen helemaal geen hellingen aangebracht).

2.3.5 Knelpunt 5 – 100%-norm wordt als onhaalbaar ervaren

Bij het onderzoek betrokken partijen geven aan dat de 100%-toegankelijkheidsnorm als onhaalbaar wordt ervaren. Dit wordt veroorzaakt doordat gemeenten steeds meer afhankelijk van locaties die niet (meer) door gemeenten zelf worden beheerd. Omdat gemeenten locatiebeheerders niet kunnen verplichten om bouwkundige wijzigingen door te voeren aan hun pand, zijn zij voor het doorvoeren van maatregelen afhankelijk van externe locatiebeheerders/gebouweigenaren. Gemeenten geven aan dat niet alle locatiebeheerders bereid zijn om voor een tijdelijke situatie als een stemlokaal ingrijpende maatregelen te treffen om te kunnen voldoen aan de criteria. Locatiebeheerders geven aan dat zij de financiële gevolgen van deze maatregelen niet kunnen dragen en vanuit de overheid zijn ook geen financiële middelen beschikbaar om locaties hierin te ondersteunen. Locatiebeheerders die wel aanpassingen doorvoeren, doen dit over het algemeen omdat zij het belang voor hun 'normale' bedrijfsvoering inzien. Ondanks de mogelijkheid van de 'pas toe of leg uit'-bepaling, die ook geldt voor panden die geen eigendom zijn van de gemeente, wordt de 100%-norm in deze situaties als onhaalbaar ervaren. Het lijkt er hierdoor op dat de 'pas toe of leg uit'-bepaling niet bij iedereen helder op het netvlies staat.

Naast de moeite die wordt ervaren om toegankelijke locaties te vinden, hebben gemeenten het idee dat zij bij de kleinste afwijking een score 'ontoegankelijk' krijgen. Zij hebben het gevoel dat een stemlokaal of 100% toegankelijk is, of helemaal niet. Dit zorgt voor onbegrip en het gevoel dat een 100% score onhaalbaar is.

---

¹² Via deze bepaling vallen bepaalde locaties niet onder de 100%-norm. Voor deze locaties geldt dat zij niet of alleen tegen forse kosten volledig toegankelijk te maken zijn. Bijvoorbeeld:

- Stemlokalen in een drukke winkelstraat, in de nabijheid waarvan niet altijd een gehandicaptenparkeerplaats te realiseren is.
- Panden waar stemlokalen worden ingericht, zijn niet eigendom van de gemeente.
- Stemlocaties die zijn aangewezen om bepaalde doelgroepen te bereiken (bijvoorbeeld op een festivalterrein).
- Stemlokalen in bepaalde historische en/of monumentale panden.
- Stemlokalen bedoel om het stemmen op ludieke locaties aantrekkelijk te maken (denk aan een stemlokaal in een drive-in gelegenheid).

Het college van B&W informeert de gemeenteraad over de stemlokalen die niet voldoen aan de toegankelijkheidscriteria en waarom deze stemlokalen daar niet aan voldoen.

Terwijl een 100% score, volgens de meetmethode van PBTconsult, niet nodig is om een toegankelijke waardering te ontvangen. De onbekendheid van deze informatie veroorzaakt onbegrip over de norm.

De onhaalbaarheid van de norm maakt ook dat gemeenten zich afvragen wanneer bereikbaarheid belangrijker wordt dan toegankelijkheid. Als er vrijwel geen toegankelijke stembureaus in een bepaalde omgeving beschikbaar zijn, welke keuze maak je dan?

2.3.6 Knelpunt 6 – Onduidelijkheid over inhoud criteria

Ondanks de lengte en het detailniveau van de checklist, hebben gemeenten en belangenorganisaties op bepaalde punten toch behoefte aan aanvulling van de checklist. Over de inhoud van een aantal criteria bestaat namelijk onduidelijkheid. Zo is niet voldoende duidelijk wat gelijkwaardige maatregelen zijn en hoe deze kunnen worden bepaald. Toegankelijkheid blijft immers maatwerk, waardoor de checklist niet op elke situatie volledig van toepassing is. Meer inhoudelijk bestaat er ook onduidelijkheid over het begin en einde van de toegangsroute. Verder ontstaat onduidelijkheid doordat sommige begrippen in de checklist op verschillende manieren worden toegepast. Hier wordt voornamelijk verwezen naar de bereikbaarheid van een stemlokaal met een scootmobiel en de afmetingen van een vrij oppervlak voor een helling. Verder worden een aantal criteria gemist. Genoemd worden criteria voor:

- Trappen
- Liften
- Blinden en slechtzienenden

Deze volledige lijst met criteria waar onduidelijkheid over bestaat is opgenomen in Bijlage 1. Als laatst worden er in de checklist verschillende meeteenheden aangehouden (of ontbreken meeteenheden), dat zorgt voor verwarring.

Daarnaast veroorzaken criteria ook regelmatig onbegrip bij gemeenten wanneer lokale belangenverenigingen aangeven dat criteria voor hen niet zo streng toegepast hoeven te worden.

2.3.7 Knelpunt 7 – Criteria strenger dan bestaande normen en wetgeving

Een aantal criteria in de checklist is strenger dan de normen in het Bouwbesluit 2012 en verschillende NEN-normen. Dit veroorzaakt onbegrip en onwelwillendheid, volgens gemeenten met name bij locatiebeheerders. Zij denken te voldoen aan de toegankelijkheidsnormen omdat zij voldoen aan de gestelde normen van het Bouwbesluit 2012 en NEN-normen, maar voldoen vervolgens volgens de checklist niet. Betrokken partijen geven hierbij aan dat bepaalde criteria bewust strenger zijn gesteld dan in bestaande normen en wetgeving, omdat de bestaande normen en wetgeving niet meer aansluiten op de maatschappelijke visie op toegankelijkheid. De criteria die strenger zijn dan wet- en regelgeving zijn opgenomen in Bijlage 2.

2.4 Conclusie knelpunten

Geconcludeerd kan worden dat betrokken gemeenten de checklist in de praktijk vrijwel niet toepassen. Dit is ook meteen de voornaamste verklaring voor het verschil tussen de toegankelijkheidspercentages van gemeenten en de resultaten uit het onderzoek van PBTconsult. Waar PBTconsult op basis van de checklist een aantal locaties heeft beoordeeld, maken gemeenten inschattingen op basis van ervaring en voorbereiding. Daarbij wordt de checklist nauwelijks gebruikt.

De reden dat de checklist vrijwel niet wordt gebruikt door gemeenten is tweeledig: vorm en inhoud weerhouden gemeenten van het toepassen van de checklist. Twee van de zes benoemde knelpunten hebben betrekking op de vorm. De vorm betreft voornamelijk de lengte van de checklist en het aantal criteria. Daarnaast is de conclusie dat het format te veel tekst bevat waardoor informatie over het hoofd wordt gezien.

Ook de inhoud van de lijst weerhoudt gemeenten tot het toepassen ervan. Het merendeel, vier van de zes, knelpunten heeft betrekking op de inhoud. Zo bestaat er onduidelijkheid over de criteria omdat ze in de checklist verschillend worden toegepast of omdat ze strenger zijn dan wetten en normen. Daarnaast zijn veel criteria technisch uitgewerkt, waardoor ze lastig toepasbaar zijn voor medewerkers zonder deze technische achtergrond. Als laatst wordt de 100%-norm als onhaalbaar ervaren, wat demotiveert om de checklist toe te passen.

Als laatste is door partijen meermaals aangegeven dat de tijd tussen de introductie van de checklist en de verkiezingen te krap was om goed invulling te kunnen geven aan de checklist.

3 WORKSHOP VERBETERMAATREGELLEN

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk worden mogelijke verbetermaatregelen besproken voor de knelpunten zoals gedefinieerd in Hoofdstuk 2. In een workshop met alle betrokken partijen zijn deze mogelijke verbetermaatregelen gezamenlijk gedefinieerd. Partijen hebben daarbij de mogelijkheid gekregen om, vanuit hun eigen standpunt, kennis en ervaring, voor- en tegen argumenten aan te kaarten. In paragraaf 3.2 nemen wij u mee in de voorgestelde verbetermaatregelen en de afwegingen (de argumenten voor en tegen) voor deze maatregelen. In deze paragraaf worden onderzoeksvragen 3 (nadere prioritering van criteria), 4 (gelijkwaardige alternatieve maatregelen) en 5 (draagvlak voor deze alternatieve maatregelen) ook beantwoord. Op basis van de voor- en tegenargumenten wordt in paragraaf 3.3 uiteindelijk, op basis van gezamenlijke beslissing, geconcludeerd welke maatregelen bij zullen dragen aan de toepasbaarheid en toegankelijkheid van de checklist. Daarmee wordt onderzoeksvraag 6 ook beantwoord (maatregelen die meegenomen kunnen worden voor een beter implementatie van de criteria van de checklist).

Er is gekozen om alle benoemde verbetermaatregelen met de bijbehorende argumentatie op te nemen in deze rapportage om te voorkomen dat discussies in de toekomst geheel opnieuw gevoerd moeten worden.

Maar, voordat we ingaan op de voorgestelde verbetermaatregelen, gaven betrokken partijen aan dat bepaalde verbetermaatregelen het gebruik van de checklist **niet** zou verbeteren:

1. Een nieuwe lijst met nieuwe criteria. Met de implementatie van de checklist hebben gemeenten zowel tijd als geld geïnvesteerd om, in de tijd die zij hadden, zoveel mogelijk te kunnen voldoen aan de criteria van de checklist. Gemeenten geven aan dat een nieuwe lijst met andere criteria ongewenst is. Verwacht wordt dat dit weerstand oplevert bij implementatie, omdat het een nieuwe investering van gemeenten zal vragen die met de vorige checklist aan de slag zijn gegaan. Gemeenten die bijvoorbeeld Adviesbureau Ongehinderd in hadden geschakeld en daarvoor kosten hebben gemaakt, moeten dat dan opnieuw doen. Dat is onwenselijk.
2. Een nieuwe/aanvullende lijst naast de bestaande lijsten is niet gewenst. Er is al veel materiaal over toegankelijkheid beschikbaar, en veel materiaal is verspreid digitaal te vinden. Het is daarom wenselijk om de checklist in deze vorm en op deze plaats beschikbaar te houden.

3.2 Voorstel maatregelen

In het vervolg van dit hoofdstuk nemen wij u mee in de volgende bediscussieerde verbetermaatregelen:

1. Maak een checklist per functiegroep (gemeentemedewerker; uitvoerder; locatiebeheerder; stembureaulid).
2. Voeg context en toelichting toe.
3. Creëer een aansprekend en toegankelijk format.
4. Voer een aantal inhoudelijke aanpassing door.
5. Faciliteer kennisdeling tussen partijen zodat het kennisniveau verhoogt.
6. Faciliteer informatiedeling richting burgers.
7. Hanteer een marge voor technische criteria.

In de volgende sub-paragrafen worden deze verbetermaatregelen en de voor- en tegenargumenten toegelicht.

3.2.1 Maatregel 1: Een checklist per functiegroep

Heeft betrekking op knelpunten: 1 (lengte en aantal criteria) en 2 (informatie niet van toepassing op alle functiegroepen)

Door de lengte en het aantal criteria van de huidige checklist spreekt deze niet alle functiegroepen aan die betrokken zijn bij de organisatie en uitvoering van verkiezingen. Uitvoerders bijvoorbeeld hebben andere informatie nodig dan de gemeentemedewerkers in de organisatie. Betrokken partijen zijn het daarom eens dat een checklist per functiegroep van toegevoegde waarde zou kunnen zijn. De criteria die van toepassing zijn op de specifieke functiegroep worden op passend kennisniveau gepresenteerd.

Gedefinieerde functiegroepen zijn:

- Gemeentemedewerker betrokken bij de organisatie van de verkiezingen.
- Uitvoerder/aannemer
- Locatiebeheerder
- Stembureau lid

Het is de bedoeling dat de checklist, door het toepassen van deze maatregel, korter en begrijpelijker wordt voor de verschillende doelgroepen.

Argumenten voor	Argumenten tegen
<ul style="list-style-type: none"> • De lijst wordt (voor de meeste functiegroepen) korter, doordat niet alle criteria voor elke functiegroep (volledig) van toepassing zijn. De lijst wordt hierdoor overzichtelijker wat de toepassing ervan makkelijker maakt. • De functiegroep wordt niet overladen met meer informatie dan noodzakelijk. • De checklist spreekt de functiegroep aan, doordat deze aansluit op het doel. Hierdoor is de kans groter dat de checklist daadwerkelijk wordt gebruikt en toegepast.	<ul style="list-style-type: none"> • Er zijn meerdere checklists beschikbaar. Dit kan verwarring opleveren.

3.2.2 Maatregel 2: toevoegen context en toelichting

Heeft betrekking op knelpunten: 3 (format), 4 (technisch niveau), 5 (100%-norm onhaalbaar), 6 (onduidelijkheid over inhoud criteria en manier van scores) en 7 (criteria strenger dan opgenomen in bestaande normen en wetgeving).

Volgens betrokken partijen valt er veel winst te behalen door context en toelichting toe te voegen aan de checklist. Op een aantal punten bestaat namelijk onduidelijkheid wat op verschillende gebieden onbegrip veroorzaakt. Daarnaast is de checklist niet door iedereen goed te begrijpen. Het toevoegen van uitleg en context heeft dan twee doelen:

1. Het begrijpelijk maken van de tekst/criteria voor leken.
2. Het creëren van begrip en bewustwording.

Door uitleg toe te voegen, kan iedereen het technische detailniveau eigen maken en worden onduidelijkheden weggenomen. Daarnaast wordt, door het toevoegen van context en toelichting, een mate van bewustwording gecreëerd bij de verschillende functiegroepen. Het gaat om uitleg en context over:

- Het begrip 'toegankelijkheid' in zijn algemeenheid: wat verstaan wij onder toegankelijkheid?
- De norm, en hoe deze is opgesteld.
- Verhouding tussen toegankelijkheid en bereikbaarheid.

- Manier van scores (inclusief meetmarge).
- Technische uitvoerbaarheid van criteria.
- Waarom bepaalde criteria strenger zijn gesteld dan bestaande normen en wetgeving.
- Hoe te komen tot gelijkwaardige maatregelen¹³.
- De 'pas toe of leg uit'-bepaling¹⁴.

Argumenten voor	Argumenten tegen
<ul style="list-style-type: none"> • De inhoud en het waarom van de criteria worden duidelijk, waardoor de norm beter wordt begrepen. • Er ontstaat meer begrip voor de norm. • De checklist sluit aan op de ervaring en kennis van de functiegroep. Hierdoor kan de checklist beter worden toegepast. 	<ul style="list-style-type: none"> • Er wordt nog meer informatie toegevoegd aan de checklist. Maar, dit hoeft niet per definitie te betekenen dat de checklist ook langer wordt. Door slim om te gaan met het format (illustraties, tekstvakken et cetera) kan op een efficiënte wijze worden gecommuniceerd (zie maatregel 3). • Door uit te leggen hoe de toegankelijkheidsscore wordt bepaald, kan een zesjescultuur ontstaan (omdat er een prioritering is aangebracht in de criteria).

3.2.3 Maatregel 3: Een aansprekend en toegankelijk format

Heeft betrekking op knelpunt: 1 (lengte checklist) en 3 (format).

Door het format van de checklist aan te passen kan de lengte worden beperkt, bijvoorbeeld door te werken met meer illustraties. Daarnaast kan het format ervoor zorgen dat informatie de functiegroepen beter bereikt, bijvoorbeeld door gebruik van tekstvakken. Daarbij is het ook van belang dat het format toegankelijk is via verschillende kanalen, zoals website en app.

Argumenten voor	Argumenten tegen
<ul style="list-style-type: none"> • Informatie wordt beter overgedragen, doordat het overzichtelijk is weergegeven. • Door gebruik van aansprekende illustraties wordt de checklist voor iedereen toegankelijk. • De checklist wordt korter, en daardoor toegankelijker. 	<ul style="list-style-type: none"> • Vraagt een inspanning van betrokken partijen op korte termijn, zodat partijen tijdig met de lijsten aan de slag kunnen. Partijen moeten de tijd hebben om invulling te kunnen geven aan de checklist.

3.2.4 Maatregel 4: Inhoudelijke aanpassingen criteria

Heeft betrekking op knelpunt: knelpunt 6 (onduidelijkheid inhoud criteria).

Zoals aangegeven in het vorige hoofdstuk bestaat over een aantal criteria onduidelijkheid. Onder andere omdat een aantal criteria zichzelf in de lijst tegen spreekt en omdat definities op bepaalde punten missen.

Om verwarring te voorkomen en om ervoor te zorgen dat criteria op de juiste manier worden toegepast, hebben partijen behoefte aan een aanvulling van de checklist op aangegeven punten (zie bijlage 1).

¹³ Er wordt hier expliciet ingezet op de gedachtegang om te komen tot gelijkwaardige maatregelen. Betrokken partijen zijn het eens dat iedere situatie uniek is en dat niet iedere gelijkwaardige maatregel daardoor van toepassing is op iedere situatie. Gemeenten moeten worden meegenomen in de gedachtegang om uiteindelijk zelf te kunnen komen tot gelijkwaardige maatregelen die passend zijn voor de specifieke situatie.

¹⁴ Deze bepaling heeft nu geen plek in de checklist, waardoor deze niet helder op het netvlies van de partijen staat wat veroorzaakt dat de 100%-norm als onhaalbaar wordt ervaren.

Argumenten voor	Argumenten tegen
<ul style="list-style-type: none"> Er is zo min mogelijk verwarring over de inhoud van de criteria. 	<ul style="list-style-type: none"> Door het aanvullen van criteria wordt er meer tekst toegevoegd aan de checklist.

3.2.5 Maatregel 5: Kennisdeling organisatie verkiezingen

Heeft betrekking op knelpunten: 4 (ontbreken technische kennis), 5 (100%-norm onhaalbaar) en 6 (onduidelijkheid criteria).

Om het kennisniveau te vergroten achten betrokken partijen het van belang dat wordt ingezet op het delen van kennis en ervaringen. De verschillende partijen kunnen veel van elkaar leren. Gemeenten onderling kunnen, bijvoorbeeld, leren van elkaars' ervaring op het gebied van gelijkwaardige maatregelen. Daarnaast kunnen belangen partijen handvaten bieden die gemeenten helpen in het creëren van toegankelijke stemlokalen.

Argumenten voor	Argumenten tegen
<ul style="list-style-type: none"> Gemeenten hoeven niet zelf het wiel uit te vinden. Het kennisniveau op het gebied van toegankelijkheid wordt vergroot. Het in contact zijn met anderen over toegankelijkheid kan motiverend werken. 	<ul style="list-style-type: none"> Er worden nieuwe (overleg)structuren bedacht die veel overlappen met al bestaande structuren, waardoor de toegevoegde waarde onduidelijk is en aandacht (snel) afzwakt.

3.2.6 Maatregel 6: Informatiedeling richting burgers

Heeft betrekking op knelpunt: 5 (100%-norm onhaalbaar).

Omdat niet in alle situaties kan worden voldaan aan de gestelde criteria, is er behoefte om de mate van toegankelijkheid op een transparante manier met burgers te communiceren. Aangegeven wordt dat het daarbij lastig is om op doelgroepenniveau te communiceren. De ene rolstoelgebruiker, bijvoorbeeld, komt wel over die ene drempel terwijl die andere rolstoelgebruiker dat niet lukt. Communicatie op maat maakt het voor de omgeving mogelijk beter in te schatten welke stemlokalen voor hen goed toegankelijk zijn.

Argumenten voor	Argumenten tegen
<ul style="list-style-type: none"> Burgers kunnen zelf bepalen welk bureau het meest geschikt is om hun stem uit brengen. Gebruik van extra maatregelen (zoals mal voor slechtzienden) kan hierdoor verhogen. 	<ul style="list-style-type: none"> Vraagt een inspanningsverplichting van gemeenten om inzichtelijk te maken welke faciliteiten in welk stemlokaal zijn aangebracht.

3.2.7 Maatregel 7: Hanteren van een marge voor technische details

Heeft betrekking op knelpunt: 5 (100%-norm onhaalbaar) en 7 (criteria strenger dan wetten en normen).

Omdat sommige eisen en de 100% norm als onhaalbaar worden ervaren en omdat een aantal criteria strenger zijn dan wetgeving en/of normen, wordt voorgesteld om voor deze criteria een marge toe te passen. Een marge waarbinnen de toegankelijkheid toch gewaarborgd blijft. Het hanteren van marges maakt het mogelijk voor stembureaus om af te wijken van de optimale eis, en toch toegankelijk te zijn volgens de checklist.

Het gevaar van marges is echter het creëren van een 'zesjescultuur'. Hierbij streven gemeenten niet meer naar de beste score, maar naar een score die zij voldoende achten op basis van de marges en wijken daarmee af van de optimale maat van toegankelijkheid. De 'zesjescultuur' voorkomen is moeilijk, omdat niet het criterium maar de onderste marge uiteindelijk de nieuwe norm zal worden, 'want dat is ook goed genoeg voor een toegankelijk stemlokaal'. Een logische gedachte, maar uiteraard niet gewenst.

In dit geval wegen de nadelen zwaar en is er daarom besloten geen marges in de checklist op te nemen bij de technische details.

Argumenten voor	Argumenten tegen
<ul style="list-style-type: none"> • Onrealistische criteria worden haalbaar. • De 100%-norm wordt haalbaarder. • Een realistischere norm vermindert weerstand. 	<ul style="list-style-type: none"> • Risico op een 'zesjescultuur'. • De onderkant van de marge wordt de nieuwe norm op lange termijn. • In een norm horen geen marges thuis. Een norm is nu eenmaal zwart-wit. • De onhaalbaarheid van criteria kan ook op andere manieren opgelost worden. Bijvoorbeeld door betere begeleiding bij het komen tot gelijkwaardige alternatieven.

3.3 Conclusie verbetermaatregelen

Uit de discussie is gebleken dat maatregel 7, het toepassen van een marge voor technische details, niet wenselijk is om verder uit te werken en te implementeren. Partijen zijn het eens dat het toepassen van marges de toegankelijkheid van de checklist mogelijk verhoogt, maar dat het de toegankelijkheid van de stemlokalen niet ten goede zal komen, omdat het naar verwachting tot een zesjescultuur zal leiden.

Maatregelen die de toegankelijkheid en toepasbaarheid van de checklist *wel* ten goede komen zijn:

1. Maak een checklist per functiegroep zodat deze voor iedere functiegroep toegankelijk en toepasbaar is. De functiegroepen zijn:
  - a. Gemeentemedewerkers verantwoordelijk voor de organisatie en uitvoering van de verkiezingen.
  - b. Uitvoerders/aannemers – personen die het stemlokaal fysiek inrichten.
  - c. Locatiebeheerders – de gebouweigenaren die hun pand ter beschikking stellen.
  - d. Stembureauleden – de personen die op de stemdag aanwezig zijn ter begeleiding van de kiezers.
2. Voeg toelichting en context toe waar verarring ontstaat. Besteed met name aandacht aan de criteria die strenger zijn dan wet- en regelgeving, de 'pas toe of leg uit'-bepaling, en het definiëren van gelijkwaardige maatregelen.
3. Maak het format van de checklists toegankelijk door tekst en jargon zoveel mogelijk te reduceren en in plaats daarvan gebruik te maken van onder andere illustraties en tekstvakken.
4. Voer een aantal inhoudelijke aanpassingen en toevoegingen door zodat onduidelijkheden worden weggenomen.
5. Faciliteer kennisdeling tussen gemeenten en belangenpartijen, zodat men elkaar kan helpen bij het toepassen van de checklist en wat de toegankelijkheid van stemlokalen ten goede komt.
6. Faciliteer transparante informatie over toegankelijkheid richting burgers, zodat inzichtelijk is welke stemlokalen niet aan de 100%-norm kunnen voldoen. Zo wordt de druk op de 100%-norm verminderd.

In het Hoofdstuk 4, wordt de invulling van deze maatregelen toegelicht.

Opvallend is dat, in tegenstelling tot het knelpunt 1 (lengte van de checklist en aantal criteria), toch een aantal maatregelen zijn aangedragen die informatie aan de checklist toevoegen. Geconcludeerd kan worden dat betrokken partijen het van belang vinden dat een aantal aanvullingen worden gedaan, maar dat de lengte van de checklist in acht genomen moet worden. Daarbij kan maatregel 4, aanpassing van het format, van pas komen. Door gebruik te maken van illustraties, tekstvakken, opsommingen et cetera kan informatie efficiënter worden overgebracht.

In de discussie van de maatregelen zijn ook de onderzoeksvragen 3 tot en met 5 beantwoord. Wat betreft onderzoeksvraag 3 (de mogelijkheid om een nadere prioritering aan te brengen) wordt door PBTconsult aangegeven dat zij in hun meetmethodiek al een bepaalde prioritering en weging aanhouden. In de prioritering zijn een aantal onderdelen benoemd die cruciaal zijn voor het daadwerkelijke kunnen bereiken en betreden van de stemruimte. Deze onderdelen hebben allemaal betrekking op de route (wel/niet obstakelvrij) en de deuren (vrije doorgangsbreedte, opstelruimte, hoogteverschillen/onderdorpels, bedieningskracht). Als het resultaat van één van deze vragen onvoldoende is, is er sprake van een niet toegankelijke situatie en is de eindbeoordeling van die locatie per definitie onvoldoende. Overige onderdelen zijn 'hinderlijk', maar zorgen er niet direct voor dat een stemruimte ontoegankelijk is. Belangrijk is om deze meetmethodiek toe te voegen aan de checklist (maatregel 2) zodat dit voor iedereen duidelijk is.

In antwoord op vraag 4 en 5 (mogelijke alternatieve maatregelen en draagvlak voor deze maatregelen) zijn alle partijen het eens dat het niet wenselijk is om *meer* alternatieve maatregelen toe te voegen. In de huidige checklist zijn reeds verschillende maatregelen opgenomen die in veel situaties van toepassing zijn. Door partijen worden geen *aanvullende* maatregelen gewenst gezien deze maatregelen in de ene situatie de toegankelijkheid kunnen verbeteren, maar in de andere situatie mogelijk verslechteren. Het is van belang dat gemeenten zelf, waar nodig, gelijkwaardige maatregelen kunnen bepalen. Dit kan worden bereikt door ze mee te nemen in de gedachtegang en waar nodig inhoudelijk ondersteuning te bieden (maatregel 2 en 5).

4 UITWERKING VERBETERMAATREGELLEN

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk worden de verbetermaatregelen waarvan in Hoofdstuk 3 is geconcludeerd dat deze de toepasbaarheid en toegankelijkheid van de checklist ten goede komen, verder uitgewerkt. Dit om invulling te kunnen geven aan het doel van deze review, namelijk: te komen met aanbevelingen die de praktische toepasbaarheid en toegankelijkheid van de checklist 'toegankelijkheidscriteria stemlokalen' verhogen.

De adviseurs van Arcadis hebben een voorstel gedaan voor uitwerking van de maatregelen. Tijdens een tweede workshop is deze uitwerking aan de betrokken partijen voorgelegd en getoetst. Partijen waren het eens met de voorgestelde uitwerking. De verbetermaatregelen zijn in paragraaf 4.2 uitgewerkt. Daarnaast zijn in paragraaf 4.3 een aantal aanbevelingen gedefinieerd voor de implementatie van deze verbetermaatregelen.

4.2 Aanbeveling uitwerking verbetermaatregelen

4.2.1 Maatregel 1: Een checklist per functiegroep

De checklist zal voor iedere functiegroep een ander doel en daardoor een andere inhoud hebben. In onderstaande afbeelding is hiervoor per gedefinieerde functiegroep een aanzet gedaan.

Medewerkers Gemeenten

Taak: organisatie gehele verkiezing.

Doel lijst: informeren, motiveren, voorbereiding aan de voorkant.

Inhoud lijst: complete set aan criteria, inclusief technische specificaties, uitleg en onderbouwing.

Aannemer/uitvoerder

Taak: fysiek inrichten van stemlokalen.

Doel lijst: praktisch informeren: om te zorgen voor juiste uitvoering van fysieke maatregelen.

Inhoud lijst: wat moet waar en waarom? Met waar nodig technische details.

Locatiebeheerders

Taak: beschikbaar stellen van locatie.

Doel lijst: informeren over eisen en met name onderbouwing wanneer eisen strenger zijn dan andere normen/wetten.

Inhoud lijst: niet te technisch, vooral uitleg/onderbouwing, inzetten op bewustwording.

Stembureauleden

Taak: toezichthouder tijdens de dag van stemming.

Doel lijst: laatste check uitvoeren met 'boerenverstand'.

Inhoud lijst: lekentaal + aansprekende illustraties, geen afmetingen en biedt noodoplossingen aan.

Belangrijk is dat goed wordt aangegeven voor welke functiegroep de lijst is bedoeld, bijvoorbeeld door gebruik van bovenstaande afbeeldingen en door de taak per functiegroep toe te lichten. Dit om te voorkomen dat een functiegroep de verkeerde checklist gebruikt en om te kunnen bepalen welke checklist voor wie is bedoeld. In sommige gemeenten hebben personen namelijk meerdere functies. Bijvoorbeeld als de gemeentemedewerker ook de persoon is die het lokaal inricht of aanwezig is als stembureau lid op de dag van de stemming. Of wanneer het stembureau lid ook het stemlokaal inricht.

Om te voorkomen dat inconsistenties optreden tussen de checklists, is het aan te bevelen een database aan te maken die de checklists met de juiste informatie 'voedt'. Verandert er iets in de checklist, dan wordt dat in deze database veranderd en worden de checklists waar nodig aangepast.

4.2.1.1 Checklist voor gemeentemedewerkers

Medewerkers van de gemeente moeten alle informatie over de toegankelijkheid van stemlokaal tot hun beschikking hebben. Zij staan immers aan de lat wat betreft de toegankelijkheid. Wel is belangrijk dat uitleg en onderbouwing wordt toegevoegd, zodat meer begrip ontstaat voor de norm en de criteria (zie uitwerking maatregel 2).

4.2.1.2 Checklist voor aannemers/uitvoerders

Aannemers/uitvoerders moeten vooral worden geïnformeerd over het plaatsen van de maatregelen. Deze functiegroep moet voornamelijk op de hoogte zijn van de voorwaarden waaraan fysieke maatregelen moeten voldoen. Het gaat in deze checklist niet over communicatie op de website en technische details als de hellingshoek bij hoogteverschillen. De verantwoordelijkheid van de aannemer is gericht op het juist plaatsen van de maatregelen. Zij moeten bijvoorbeeld worden gewezen op het vastmaken van de hellingplanken en het zichtbaar plaatsen van de routeaanduiding.

Gezien het doel en gebruik van deze checklist, wordt aanbevolen om de lengte te beperken tot maximaal twee A4. In sommige gevallen zijn de organisatie medewerkers van de gemeente ook degene die de stemlokalen inrichten. In dat geval is het voldoende de checklist van de 'medewerkers gemeente' toe te passen.

Hier staat alle benodigde informatie in, ook voor het opbouwen.

4.2.1.3 Checklist voor locatiebeheerders

De checklist voor locatiebeheerders moet vooral gericht zijn op het creëren van bewustwording. Uitleg en onderbouwing moeten in deze checklist centraal staan. Het gaat dan met name om:

- Waarom toegankelijkheid zo belangrijk is, zowel in het algemeen als specifiek voor stemlokalen. Aanbevolen wordt om hier voornamelijk in te zetten op toegankelijkheid in het algemeen. Als maatregelen niet alleen de toegankelijkheid van het stemlokaal kunnen verbeteren, maar ook de toegankelijkheid in het algemeen, kan dit locatiebeheerders mogelijk motiveren om te investeren in toegankelijkheid.
- De criteria die van toepassing zijn op het gebouw, en met name de onderbouwing van deze criteria. Het gaat om: criteria voor parkeren, toegangsrouten, hoogteverschillen en de entree. Onderbouwing van deze criteria is voornamelijk belangrijk voor de criteria die strenger zijn dan normen en wetgeving (zie maatregel 2).
- De meetmethode. Uit deze methode wordt namelijk duidelijk welke criteria met name van belang zijn voor de toegankelijkheid. Hieruit blijkt dat het gebouw een belangrijke rol speelt in de mate van toegankelijkheid. Dit kan daardoor bewustwording creëren bij locatiebeheerders/eigenaars. Daarnaast ontstaat er meer begrip als locaties ontoegankelijk worden bevonden.

4.2.1.4 Checklist voor stembureauleden

De checklist voor stembureauleden moet voornamelijk focussen op een laatste 'toegankelijkheidscheck'. Zijn de maatregelen uitgevoerd zoals bedacht? Dit om te voorkomen dat een discrepantie ontstaat tussen wat is bedacht en wat is uitgevoerd. Maar, maak het niet te ingewikkeld. Wij bevelen aan om technische details achterwegen te laten en de checklist te beperken tot maximaal één A4. Het gaat met name om het stellen van de juiste vragen en het geven van tips, zoals:

- Zijn de toegangsrouten en de stemruimte obstakelvrij (denk aan: snoeren, stoelen in de toegangsrouten, prullenbakken, et cetera)?
- Is routeaanduiding goed zichtbaar (hangen er geen takken voor, is de tekst leesbaar op een afstand van 5 meter, et cetera)?
- Is de leesloep voorzien van (werkende) batterijen en functioneert de leesloep?
- Is de toegangsrouten vrij van drempels en kunnen hoogteverschillen worden overbrugd? Tip: laat leden met een object op wielotjes de route een keer doorlopen, gaat dit probleemloos?
- Geef in de checklist ook tips voor noodoplossingen, denk aan het neerzetten van een persoon voor het openen van de deur bij afwezigheid van een automatische deur. Dit geeft gemeenten ook de mogelijkheid om de checklist te personaliseren met een noodnummer voor tijdens de stemdag.

4.2.2 Maatregel 2: Toevoegen van context en toelichting

Zoals aangegeven in het vorige hoofdstuk is op een aantal punten in de checklist context en toelichting nodig. Aanbevolen wordt om, in ieder geval, de volgende context en toelichting toe te voegen aan de checklist:

4.2.2.1 Uitleg over de norm en waarom deze zo is opgesteld

Aanbevolen wordt om toe te lichten hoe de norm is opgesteld om bewustwording over de norm te creëren én tegelijkertijd onbegrip door lager gestelde adviezen van lokale belangverenigingen te voorkomen. Duidelijk moet worden dat de checklist voor de brede doelgroep is opgesteld. Binnen deze doelgroep zijn er mogelijk individuen die met minder strenge maatregelen toch hun stem uit kunnen brengen, maar deze persoon is niet representatief voor de gehele doelgroep.

4.2.2.2 Uitleg over technische uitvoerbaarheid

Aanbevolen wordt om een praktische toelichting te geven op hoe met technische criteria omgegaan kan worden, zodat leken zelf kunnen bepalen of locaties (kunnen) voldoen aan de gestelde criteria. Op die manier wordt de checklist voor ieder kennisniveau toepasbaar.

4.2.2.3 Toelichting gedachtegang gelijkwaardige maatregelen

In veel gevallen blijft toegankelijkheid maatwerk. Het is daarom van belang dat de checklist vrijheid blijft bieden om gelijkwaardige maatregelen in te zetten. Aangegeven werd dat men het lastig vindt om te bepalen wanneer een maatregel gelijkwaardig is. Daarom wordt aanbevolen om gemeenten in de checklist mee te nemen in de gedachtegang om te komen tot gelijkwaardige maatregelen. Wanneer is een maatregel gelijkwaardig? Kennisdeling is hierin ook van belang (zie maatregel 5).

4.2.2.4 Toelichting manier van scoren (inclusief meetmarge) en begrip toegankelijkheid

Om onbegrip over de 100%-norm te verminderen, wordt aanbevolen om de manier van meten (zoals toegepast door PBTconsult) in de checklist op te nemen. Uit deze toelichting moet duidelijk worden wanneer een stembureau toegankelijk wordt verklaard. Aanbevolen wordt om de uitgangspunten, zoals opgenomen in de eindrapportage van de steekproeven van PBTconsult, over te nemen. Op deze manier wordt het begrip toegankelijkheid ook verhelderd. Het uitgangspunt is namelijk dat men zonder hulp en via dezelfde route de stemruimte moet kunnen bereiken.

4.2.2.5 Uitleg toevoegen 'pas toe of leg uit'-bepaling

Aanbevolen wordt om de 'pas toe of leg uit'-bepaling beter onder de aandacht van de verschillende partijen te brengen door deze toe te voegen aan de checklist. Gebleken is dat gemeenten in sommige situaties veel problemen ervaren met het toepassen van de criteria van de checklist, waar die situaties eigenlijk onder de bepaling kunnen vallen. Zoals bijvoorbeeld met 'panden waar stemlokalen worden ingericht, die geen eigendom zijn van de gemeente'. Wanneer duidelijk is in welke situaties deze bepaling toegepast kan worden, kan dit bij partijen een hoop frustratie en onbegrip wegnemen.

Verder wordt aanbevolen om een toevoeging te doen aan deze bepaling met betrekking tot de verhouding tussen toegankelijkheid en bereikbaarheid. Wanneer is bereikbaarheid belangrijker dan toegankelijkheid?

4.2.2.6 Criteria strenger dan bestaande normen en wetgeving

Een aantal criteria zal strenger blijven dan bestaande normen en wetgeving (zie maatregel 4, 4.2.4). Reden is dat deze bestaande normen en wetgeving niet meer aansluiten op de maatschappelijke visie op toegankelijkheid. Om onbegrip over deze criteria te voorkomen, wordt aanbevolen om bij deze criteria te erkennen dat deze strenger zijn en voornamelijk toe te lichten waarom hiervoor gekozen is. Dit voorkomt niet alleen onbegrip, maar creëert ook bewustwording over toegankelijkheid.

4.2.3 Maatregel 3: Aansprekend en toegankelijk format

Voor elke checklist geldt dat de inhoud voor iedereen begrijpelijk moet zijn. Vermijd daarom jargon en technische details en voeg uitleg toe waar nodig. Werk zo min mogelijk met tekst en zoveel mogelijk met illustraties, deze spreken meer tot de verbeelding en blijven beter hangen. Werk met tekstvakken en kleuren zodat belangrijke informatie, zoals de gelijkwaardige maatregelen die nu veel over het hoofd worden gezien, beter in het oog springt. Zie bijvoorbeeld het *format* van de Belgische checklist¹⁵. Voorwaarde van het gebruik van tekstvakken en illustraties is dat de lengte van de checklist niet langer wordt dan die nu is of dan de hierboven aanbevolen lengte.

Daarnaast bevelen wij aan om de checklists op verschillende plaatsen en in verschillende vormen aan te bieden. In ieder geval in documentvorm op een website en in de vorm van een app waarin gebruikers stapsgewijs worden meegenomen. Wij bevelen aan om de documentvorm op de website van de rijksoverheid aan te blijven bieden, omdat gebruikers dit nu gewend zijn. Wat betreft de app-vorm is een samenwerking met Adviesbureau Ongehinderd denkbaar. Zij hebben, aan de hand van de huidige checklist, reeds een app ontwikkeld op het gebied van toegankelijke stemlokalen.

Ter ondersteuning van de checklist bevelen wij ook aan om een generiek filmpje te maken voor alle functiegroepen waarin de toegankelijkheid van stemlokalen wordt toegelicht. In dit filmpje wordt in ieder geval toegelicht waarom toegankelijkheid belangrijk is en wat je in het algemeen kunt doen om toegankelijkheid te verbeteren (bijvoorbeeld aan de hand van de meest voorkomende problemen met betrekking tot toegankelijkheid¹⁶). Daarnaast zouden de inspectiebureaus kunnen laten zien hoe zij een keuring uitvoeren. Wij bevelen aan om dit filmpje in ieder geval te gebruiken om de verschillende functiegroepen te informeren en instrueren. Op deze manier wordt iedereen op dezelfde manier geïnformeerd en wordt het risico verkleind dat belangrijke informatie verloren gaat.

4.2.4 Maatregel 4: Inhoudelijke aanpassingen aan de checklist

Criteria	Wat onduidelijk is	Advies
Oprit naar entree	Voor hoogteverschillen zijn criteria B1-5 van toepassing. Kunnen voor opritjes in de stoep andere criteria gelden? Hier hoeft namelijk geen vrije doorgangsbreedte te zijn van 120 cm en criteria over leuning zijn hier ook niet van toepassing.	Sluit aan op Bouwbesluit 2012 en Bb1 ¹⁷ . Volgens het Bouwbesluit 2012 moet een pad over een erf ten minste een breedte hebben van 110 cm. Een strengere eis kan in de toepassing voor grote uitdagingen en onbegrip zorgen.
Toegangsroute	Wat is het start- en eindpunt van de toegangsroute van een stembureau?	Expliciet grens leggen tussen bouwwerk en terrein (volgt uit Woningwet) en tussen terrein en openbare weg. Vervolgens onderscheid maken tussen eisen aan openbare weg, eisen aan terrein en eisen aan bouwwerk. Let op, het gaat hier om het gebied waar de locatie-eigenaar van het stembureau invloed op heeft. Heeft de locatie-eigenaar geen invloed op de openbare weg, dan moet hier een uitzondering gelden. Kanttekening daarbij is dat een gebouw en terrein altijd afhankelijk is van de toegankelijkheid van

¹⁵ Zie: <https://www.vlaanderen.be/publicaties/toegankelijkheid-van-stemlokalen-2018>

¹⁶ Volgens PBTconsult zijn dit: aanduiding op de openbare weg voldoen niet aan de voorwaarden of zijn niet geplaatst; te smalle deuren en te hoge dorpels of hoogteverschillen bij deuren; te steile hellingen, of helemaal geen hellingen bij hoogteverschillen; ontbreken van stoelen (met armliggers) in de stemruimte; aanwezigheid van een (werkende) leesloep; parkeervoorzieningen; aanwezigheid van deurdrangers; opstelruimte bij deuren; losliggende tijdelijke voorzieningen.

¹⁷ Besluit bouwwerken leefomgeving, opvolger Bouwbesluit 2012.

de openbare weg.
Toegankelijkheid gaat daardoor over de juridische grenzen heen, het is een wisselwerking tussen de gebouw eigenaar en de gemeente.

Bereikbaarheid scootmobiel	In de checklist zijn verschillende criteria opgenomen. In de uitgangspunten (pagina 6) staat dat een 'stemlocatie bereik- en betreedbaar moet zijn voor mensen met een scootmobiel'. In de eis van de verkeersruimte in de stemruimte (eis B3-1, pagina 15) staat dat 'scootmobielen tot aan de stemruimte moeten kunnen komen, maar niet tot in het stemhokje'. Tot waar moet een scootmobiel kunnen komen? De locatie of de stemruimte?	Overweeg om de toegankelijkheid voor scootmobiel tot het stemhokje als een aanbeveling mee te nemen, maar niet als harde eis. De eis geldt dan tot aan de ingang van de stemlokaalruimte. De scootmobiel blijft in dit geval op de gang. Overwogen kan worden dat in zo'n geval een leenrolstoel klaarstaat, zodat de persoon in kwestie tot het stemhokje kan komen. Belangrijk in deze is communicatie met de burger, zodat deze zelf kan bepalen welke situatie het meest passend is (zie maatregel 6).
Afmetingen vrij oppervlak hoogteverschillen	In de criteria voor hoogteverschillen in de toegangsroute (B1-5, pagina 10) staat 'aan het begin en eind van de hellingbaan moet een vlakke (vrije) opstelruimte van 1,5 x 1,5 m aanwezig zijn'. De tekening op pagina 28 geeft een ander maatvoering, namelijk 1,2 x 1,5 m. Onduidelijk is welke maatvoering van toepassing is.	Eisen hoger dan nieuwbouweis Bouwbesluit 2012 verlagen tot dat niveau. Dit betekent, houdt maatvoering 1,2 x 1,5m aan. Verder in checklist eenduidigheid van eiseniveau en tekst nastreven (dus onverklaarbare verschillen wegnemen).
Overbruggen hoogteverschillen >100 cm	Er zijn criteria gesteld voor hoogteverschillen tot 100 cm (hellingbaan of lift), maar er wordt niet vermeld hoe hoogteverschillen van >100 cm overbrugd moeten worden.	Sluit aan op Bouwbesluit 2012 en Bbl. De hellingspercentages zoals nu opgenomen, blijven van kracht (om verwarring te voorkomen).
Trappen	Criteria voor trappen ontbreken. Een leuning en niet te steile trap is een voorwaarde voor een grote groep gehandicapten en ook voor ouderen.	Neem eisen Bouwbesluit 2012 over en eventueel nadere of zelfs aanvullende eisen. Het aanbrengen van desnoods een tijdelijke leuning voor een brede doelgroep rendeert. Voor eisen over trapleuningen wordt aanbevolen de ITs2018 aan te houden. Hier staan eisen in over stevigheid, omvatbaarheid, hoe ver de leuning moet doorlopen, et cetera.
Liften	Criteria voor liften voor het overbruggen van hoogten.	Aansluiten bij nieuwbouweisen Bouwbesluit 2012. Liften moeten ook toegankelijk zijn voor mensen met een visuele beperking. Volg daarvoor de ITs2018.
Leesloep	Uit testen is gebleken dat aan de eerder vastgestelde criteria niet kan worden voldaan. Onduidelijk is hoe we hier nu mee om moeten gaan.	Op basis van metingen adviseert Visio de criteria bij te stellen naar: 3x vergroten en 1000 - 1500 lux (was 4x vergroten en 3000 lux). Aanbevolen wordt om deze eis door Visio of de keurmeesters van Ongehinderd te laten verifiëren door middel van een praktijktest.

Blinden en slechtzienden

Er worden criteria voor blinden en slechtzienden gemist. Naast de leesloop zijn geen criteria voor deze doelgroep opgenomen.

Sluit aan bij de criteria van de richtlijnen van Nederlands Keurmerk voor Toegankelijkheid (ITs2018 is minder duidelijk).

Focus op laaghangend fruit (zoals contrasterende markering van glazen wanden en deuren die zich in de looproute bevinden).

Wanneer besloten wordt dat bepaalde criteria strenger worden opgesteld dan bestaande normen en wetgeving, dient dit in de checklist toegelicht te worden (zie maatregel 2).

Let bij het toevoegen van informatie ook op het format (zie maatregel 3). Het toevoegen van informatie betekent namelijk niet per definitie dat de checklist langer wordt. Door slim om te gaan met het format (illustraties, tekstvakken, et cetera) kan op een efficiënte wijze worden gecommuniceerd.

4.2.5 Maatregel 5: Kennisdeling organisatie verkiezingen

Voor kennisdeling tussen betrokken partijen bevelen we een set aan maatregelen aan. Doel van deze maatregelen is tweeledig. Enerzijds is het de bedoeling dat gemeenten van elkaar kunnen leren, bijvoorbeeld op het gebied van gelijkwaardige maatregelen maar bijvoorbeeld ook op het gebied van het motiveren van locatiebeheerders. Het gaat om het delen van tips, tricks en goede voorbeelden om te kunnen voldoen aan de gestelde criteria. Anderzijds geeft het voor het ministerie van BZK en de belangenorganisaties een beeld van wat er speelt binnen de gemeenten zodat ze daarop kunnen spelen. De volgende maatregelen stellen wij voor:

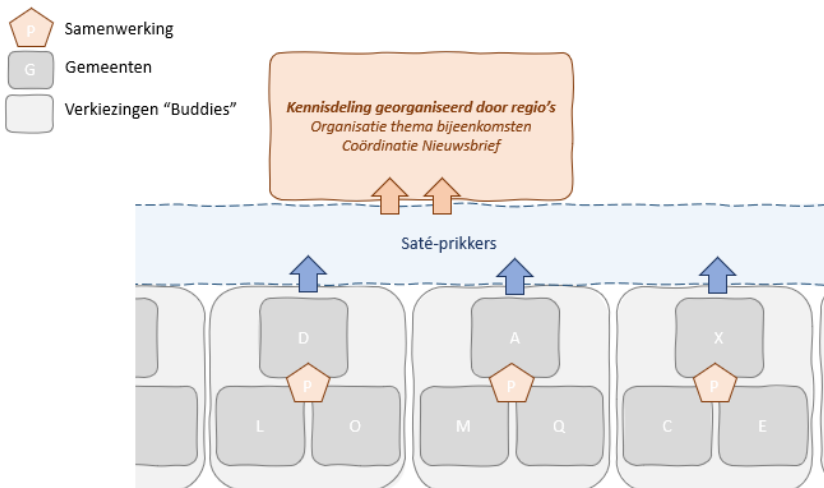
- Buddysysteem
- Digitaal samenwerkingsplatform
- Nieuwsbrief
- Themabijeenkomst
- Aanspreekpunt gelijkwaardige maatregelen

Wat betreft deze maatregelen voor kennisdeling, is het van belang dat er geen overlap ontstaat met reeds bestaande kennisdelingsvormen. Er wordt daarom aanbevolen om, in ieder geval met de NVVB en de VNG, te bekijken of er overlap is met reeds bestaande kennisdelingsvormen en waar, vanuit het perspectief van deze review, aangesloten kan worden bij deze vormen.

4.2.5.1 Het buddysysteem (doorlopend)

Kennisdeling door middel van een buddysysteem waarin gemeenten (werknemersorganisatie verkiezingen) aan elkaar worden gekoppeld, maakt dat gemeenten laagdrempelig vragen kunnen stellen aan elkaar over de organisatie van de verkiezingen. Gemeenten zijn voor elkaar een vraagbaak. Per buddy-samenwerking wordt één 'saté-prikker' (aanspreekpunt) aangewezen die bovenregionaal overleg voert.

Zij zijn aanspreekpunt voor de NVVB en de VNG voor de uitrol van de overige kennisdelingsvormen. Zie onderstaande figuur (Figuur 2 op de volgende pagina) voor een visualisatie van het buddysysteem.

Figuur 2: Visualisatie buddysysteem.

Binnen dit buddysysteem moet er wel voor worden gewaakt dat gemeenten de checklist toepassen zoals bedoeld. Doordat gemeenten vaak samenwerken met lokale belangenverenigingen, bestaat het risico dat de criteria niet worden toegepast zoals bedoeld, doordat betrokken burgers vaak vanuit de eigen situatie adviseren. Aanbevolen wordt om dit in het bovenregionaal overleg in de gaten te houden.

Verder is het van belang dat deze maatregel wordt gedragen door de gemeenten. Het is daarom aan te bevelen om eerst een peiling te doen bij de gemeenten, alvorens deze maatregel in de praktijk uit te werken.

4.2.5.2 Digitaal samenwerkingsplatform (doorlopend)

Kennisdeling door middel van digitaal samenwerkingsplatform creëert een constante bron van informatie over de organisatie van de verkiezingen. Voor onder andere vragen die door 'buddy's' niet kunnen worden beantwoord, maar ook voor het delen van best practices en de laatste nieuwtjes wordt een samenwerkingsplatform aanbevolen.

Uit gesprekken met de NVVB en de VNG bleek dat er momenteel gewerkt wordt aan digitale samenwerkingsomgeving voor gemeenten. In dat geval is de aanbeveling hier de informatie over de organisatie van de verkiezingen te delen en verder uit te breiden naargelang de behoefte van de gemeenten.

4.2.5.3 Nieuwsbrief (per kwartaal¹⁸)

Tips en tricks en best practices over organisatie van verkiezingen voor Afdeling Burgerzaken van meerdere gemeenten worden gebundeld vanuit de regio's. Gemeenten lezen in de nieuwsbrief handige trucjes om de organisatie van de verkiezingen soepel te laten verlopen. Tips kunnen van toepassing zijn op de communicatie naar de burgers toe, de inrichting van stemlokalen of de vormgeving hiervan.

4.2.5.4 Themabijeenkomst (jaarlijks)

Een jaarlijkse bijeenkomst aan de hand van thematafels en discussie waarbij gemeenten aan de hand van workshops en dialogen zelf kunnen ervaren hoe iemand met een beperking stemt. Ook worden er meer 'tips and tricks' gedeeld voor de organisatie van de verkiezingen.

¹⁸ Ook gedurende niet-verkiezingsjaren, zodat het onderwerp besproken blijft. In niet-verkiezingsjaren kan bijvoorbeeld meer ingezet worden op tips voor het zoeken en selecteren van geschikte locaties.

De Regio's initiëren deze bijeenkomst, maar pakken de organisatie gezamenlijk op met gemeenten. De belangenorganisaties hebben een grote rol in het verzorgen van inhoud.

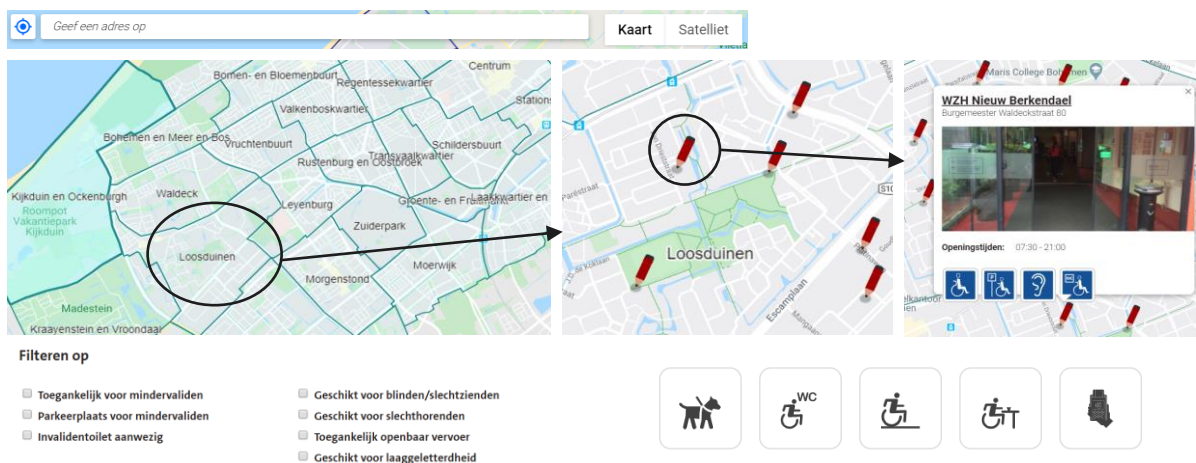
4.2.5.5 Eén aanspreekpunt toetsen gelijkwaardige maatregelen

Tot slot bevelen wij aan om één aanspreekpunt aan te wijzen waar gemeenten terecht kunnen voor het toetsen van gelijkwaardige maatregelen. Omdat iedere situatie anders is, zijn er geen pasklare oplossingen om toegankelijkheid te kunnen waarborgen. Omdat gemeenten aangeven dat zij het lastig vinden om dit maatwerk te leveren, bevelen wij aan om samenwerking op te zoeken met een inhoudelijk expertisebureau dat de gemeenten kan voorzien van advies op dit gebied. Dit kan bijvoorbeeld door middel van een helpdeskfunctie.

Naast bovengenoemde maatregelen omtrent kennisdeling heeft Adviesbureau Ongehinderd een zelfscan ontwikkeld, waarmee gemeenten op een eenvoudige en laagdrempelige wijze zelf aan de slag kunnen gaan met de toegankelijkheid van de stembureaus. Na iedere zelfscan ontvangt de gemeente een rapport met de gegevens, deze gegevens worden ook ontsloten via de Ongehinderd app. Ongehinderd heeft aangeboden om dit informatieplatform, bestaande uit de scan en de Ongehinderd app, gratis beschikbaar te stellen voor alle gemeenten.

4.2.6 Maatregel 6: Informatiedeling richting burgers

Omdat niet altijd voldaan kan worden aan alle criteria wordt aanbevolen om op *faciliteitenniveau* te communiceren welke stemlokalen in welke mate toegankelijk zijn. Op deze manier kunnen burgers zelf vooraf bepalen welke locatie het meest geschikt is om hun stem uit te brengen. Bijkomend voordeel is dat het gebruik van extra maatregelen, zoals de mal voor slechtzienden, hierdoor kan verhogen. Aanbevolen wordt om een kaart te ontwikkelen waarin de verschillende stemlokalen en de aanwezige faciliteiten per bureau verwerkt zijn. Onderstaand een voorbeeld (Figuur 3) van hoe ze in Den-Haag iets soortgelijks hebben georganiseerd.

Figuur 3: Voorbeeld informatiedeling stemlokalen Den-Haag.

Aanbevolen wordt om, in plaats van op doelgroepniveau, zoals getoond in het voorbeeld van Den-Haag, faciliteiten te tonen. Dit omdat, zoals aangegeven in de discussie, niet elke persoon in een doelgroep dezelfde faciliteiten nodig heeft om hun stem uit te kunnen voeren. In het programma kunnen geschikte locaties gezocht worden door op faciliteiten te filteren of door een geschikte locatie te selecteren waardoor faciliteiten getoond worden. Met betrekking tot deze faciliteiten kan gedacht worden aan de aanwezigheid van: een GPA, een leesmal en faciliteiten voor het overbruggen van hoogteverschil.

In het kader van de ontwikkeling van deze maatregel is het wel aan te bevelen ook aandacht te besteden aan de 'pas toe of leg uit'-bepaling. Een dergelijk programma kan gemeenten namelijk het gevoel geven dat flexibeler om wordt gegaan met de 100%-norm. Echter, wanneer een locatie niet kan voldoen aan gestelde criteria moet dit nog steeds uitgelegd worden. Mogelijk kan deze toelichting ook in het programma gegeven worden.

In het kader van deze ontwikkeling wordt ook aanbevolen om uniforme iconen te ontwikkelen, zodat deze herkenbaar worden voor gebruikers wanneer ze ook voor andere doeleinden worden ingezet. Daarnaast is het aan te bevelen deze kaart samen met alle belangrijke informatie over de verkiezingen op één website te tonen, zodat communicatie richting burgers eenduidig is. Daarbij kan gebruik gemaakt worden van de reeds bestaande website www.waarismijnstemlokaal.nl. Daarnaast heeft Adviesbureau Ongehinderd reeds een app beschikbaar die stemmers ondersteund bij het vinden van een stembureau die voldoende toegankelijk is. Informatie wordt daarbij afgestemd op het type beperking en kan worden gefilterd op de voorzieningen die ze nodig hebben om (zelfstandig) te kunnen stemmen. Het is van belang dat de website en eventueel een app voor iedereen toegankelijk zijn. Verzorg daarom ook een voorleesfunctie.

4.3 Aanbevelingen voor implementatie

De hierboven aanbevolen maatregelen vragen voor de implementatie een inspanning van alle betrokken partijen. Zeker met het oog op de tijd die nodig is voor het voorbereiden van de verkiezingen van volgend jaar, is het van belang de maatregelen op gestructureerde wijze door te voeren.

Allereerst bevelen wij aan om een werkgroep aan te wijzen die verantwoordelijk is voor het uitvoeren van de maatregelen en het maken van afspraken over wie verantwoordelijk is voor welke actie. Om draagvlak te creëren voor de maatregelen is het van belang dat vertegenwoordigers van de verschillende betrokken partijen een rol krijgen in de uitvoering. Wij bevelen aan om, in ieder geval, de partijen te betrekken die in de huidige review ook betrokken zijn, namelijk:

- Ministerie van BZK – als opdrachtgever.
- NVVB en VNG – als vertegenwoordigers van de gemeenten.
- Een aantal gemeenten – als ervaringsdeskundigen.
- PBTconsult – als eigenaar van de checklist.
- Ongehinderd – als inhoudelijk adviesbureau op het gebied van toegankelijkheid en eigenaar van applicaties die zouden kunnen aansluiten bij de gedefinieerde maatregelen.
- Belangenorganisatie leder(in).

Deze partijen hebben eerder ook aangegeven bereid te zijn hulp te bieden bij de verdere uitwerking. Daarnaast bevelen wij aan om ook een aantal locatiebeheerders en stembureauleden te betrekken. Deze partijen zijn met name van belang voor de uitwerking van de checklist per functiegroep.

Verder is het van belang afstemming te zoeken met de werkgroep 'Actieplan Toegankelijk Stemmen'. Verschillende partijen¹⁹ hebben de krachten gebundeld om, onder andere, de toegankelijkheid van de stemlokalen te verbeteren en de leden van het stembureau beter te informeren. De acties die hieraan zijn gekoppeld, hebben raakvlakken met de aanbevolen verbetermaatregelen uit deze review. Om te voorkomen dat acties dubbel worden uitgevoerd, is het daarom van belang dat er regelmatig afstemming plaatsvindt met de werkgroep van het actieplan. Of, waar mogelijk, de samenwerking op te zoeken.

---

¹⁹ Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, Kiesraad, VNG, NVVB.

Omdat het, vanwege de voorbereiding van de verkiezingen van volgend jaar, van belang is dat bepaalde maatregelen op tijd zijn doorgevoerd is in onderstaande tabel een voorstel gedaan wat betreft de planning:

Wat?	Gereed
<ul style="list-style-type: none"> • Format uitwerken. • Inhoudelijke aanpassingen. • Checklist medewerkers gemeente en locatiebeheerders gereed.	Eind juni 2020 (in verband met start voorbereiding verkiezingen door gemeenten voor de zomer).
<ul style="list-style-type: none"> • Buddysysteem en nieuwsbrief opgezet (zodat eerste kennisdeling plaats kan vinden). • Plaatsvinden themabijeenkomst en lancering digitaal samenwerkingsplatform.	5 t/m 9 oktober 2020 (week van de toegankelijkheid).
Checklist aannemer/uitvoerder en stembureaulid gereed.	Medio januari 2021.
Platform informatiedeling burgers gereed.	Medio februari 2021.

Om aanbevolen maatregelen uit te kunnen voeren, is financiering nodig. Hier dienen ook zo snel mogelijk afspraken over te worden gemaakt.

5 BRONNENLIJST

PBTconsult

- PBTconsult (oktober 2018). Toegankelijkheidscriteria stembureaus 2018. (checklist)
- PBTconsult (12 april 2019). Steekproef toegankelijkheid stemlocaties provinciale statenverkiezingen en waterschapsverkiezingen, 20 maart 2019. (analyserapport inclusief individuele rapporten)
- PBTconsult (29 mei 2019). Steekproef toegankelijkheid stemlocaties Europese Parlementsverkiezingen, 23 mei 2019. (analyserapport inclusief individuele rapporten)
- PBTconsult (geen datum). Belangrijke wijzigingen Richtlijnen Toegankelijkheid Stembureaus.

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties

- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (14 juni 2019). Evaluatie verkiezingen 20 maart 2019 en appreciatie Europees Parlementsverkiezing. (kamerbrief aan de voorzitter van de Tweede Kamer)
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (geen datum). Vernieuwde checklist toegankelijkheid. (brief aan college van Burgemeester en Wethouders)
- Ministerie van Binnenlandse zaken en Koninkrijksrelaties (2019). Stembureau-instructie voor de dag van de stemming.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (13 augustus 2019). Meldpunt toegankelijke verkiezingen 2019. (brief voor College voor de Rechten van de Mens)

College voor de rechten van de mens

- College voor de rechten van de mens (18 april 2019). Meldpunt toegankelijke verkiezingen 2019. (websitebrief aan Drs. K.H. Ollongren)

VNG en NVVB

- VNG/NVVB (2019). Voorstellen van VNG/NVVB tot verbetering van de checklist Toegankelijkheidscriteria stemlokalen; onderdelen die voor de verkiezing van 2019 aangepast kunnen worden. (bespreeknotitie voor overleg met BZK en leder(in))

6 BIJLAGEN

Bijlage 1: Criteria waarover onduidelijkheid bestaat

Criteria	Wat onduidelijk is
Oprit naar entree	Voor hoogteverschillen zijn criteria B1-5 van toepassing. Kunnen voor opritjes in de stoep andere criteria gelden? Hier hoeft namelijk geen vrije doorgangsbreedte te zijn van 120 cm en criteria over leuning zijn hier ook niet van toepassing. Volgens het Bouwbesluit 2012 moet een pad over een erf ten minste een breedte hebben van 110 cm.
Toegangsroute	Wat is het start- en eindpunt van de toegangsroute?
Bereikbaarheid scootmobiel	In de checklist zijn verschillende criteria opgenomen. In de uitgangspunten (pagina 6) staat dat een 'stemlocatie bereik- en betreedbaar moet zijn voor mensen met een scootmobiel'. In de eis van de verkeersruimte in de stemruimte (eis B3-1, pagina 15) staat dat 'scootmobielen tot aan de stemruimte moeten kunnen komen maar niet tot in het stemhokje'. Tot waar moet een scootmobiel kunnen komen? De locatie of de stemruimte? Kan verlangd worden dat een stemlokaal toegankelijk is voor een scootmobiel. Een scootmobiel is een vervoermiddel, geen hulpmiddel.
Afmetingen vrij oppervlak	In de criteria voor hoogteverschillen in de toegangsroute (B1-5, pagina 10) staat 'aan het begin en eind van de hellingbaan moet een vlakke (vrije) opstelruimte van 1,5 x 1,5 meter aanwezig zijn'. De tekening op pagina 28 geeft een ander maatvoering, namelijk 1,2 x 1,5 meter. Onduidelijk is welke maatvoering van toepassing is.
Overbruggen hoogteverschillen >100 cm	Er zijn criteria gesteld voor hoogteverschillen tot 100 cm (hellingbaan of lift), maar er wordt niet vermeld hoe hoogteverschillen van >100 cm overbrugd moeten worden.
Trappen	Criteria voor trappen ontbreken. Een leuning en niet te steile trap is een voorwaarde voor een grote groep gehandicapten en ook voor ouderen.
Liften	Criteria voor liften voor het overbruggen van hoogten.
Leesloep	Uit testen is gebleken dat aan de eerder vastgestelde criteria niet kan worden voldaan. Onduidelijk is hoe wij hier nu mee om moeten gaan.
Blinden en slechtzienden	Er worden criteria voor blinden en slechtzienden gemist. Naast de leesloep zijn geen criteria voor deze doelgroep opgenomen.

Bijlage 2: Criteria strenger dan Bouwbesluit en NEN-normen

Checklist	BouwBesluit (2012)	Andere normen
Puntvernuwing (pagina 27). Vernauwing tot 900 toegestaan over maximaal 500.	Vernauwingen (doorgang of puntvernuwing) is toegestaan tot 0,85 meter.	
Doorgangsbreedte hellingbanen (pagina 28). Doorgangsbreedte van hellingbanen is 1,2 meter.	Voor bestaande bouw is 70 cm toegestaan. Voor nieuwbouw geldt een doorgangsbreedte van 1,1 meter.	NEN-ISO-21542 Voor bestaande situaties is 100 cm toegestaan.
Afmetingen vrij oppervlak 1,5 (of 1,2) x 1,5.	Nieuwbouweis: 1,4 x 1,4 Bestaande bouw: 0,7 x 0,7	

COLOFON

REVIEW 'CHECKLIST TOEGANKELIJKHEIDSCRITERIA STEMBUREAUS 2018'

KLANT

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties

AUTEUR

L.A. van Erk MSc, BBA

ir. J. Pothuis

J. Hofstee MSc

PROJECTNUMMER

D05011.000028

ONZE REFERENTIE

D10003363:233

DATUM

30 april 2020

STATUS

Definitief

GECONTROLEERD DOOR

V.L. van Oudheusden BPM
Senior Projectleider

VRIJGEGEVEN DOOR

V.L. van Oudheusden BPM
Senior Projectleider

Arcadis Nederland B.V.

Postbus 220
3800 AE Amersfoort
Nederland
+31 (0)88 4261261

www.arcadis.com